

ANALIZA VIŠESTRUKIH PODUDARANJA KAO ORUĐE U SOCIOLOŠKIM ISTRAŽIVANJIMA

Multiple Correspondence Analysis as a Tool in Sociological Research

APSTRAKT: *Analiza višestrukih podudaranja je jedan od oblika faktorske multivarijantne analize podataka koji nam pomaže da uz pomoć savremenih statističkih programa rezimiramo veliku količinu informacija. Na taj način se utvrđuju sociološke korelacije – koje se zatim vizuelno predstavljaju na dvodimenzionalnom grafiku – između određenog broja aktivnih i dopunskih varijabli, odnosno između pozicija, dispozicija i zauzimanja pozicija analiziranih dejstvenika. U pitanju je istraživačko oruđe koje je u društvene i humanističke nauke 1960-ih godina prvi uveo statističar Žan-Pol Benzekri. Od početka 1970-ih, zahvaljujući Pjeru Burdijeu, ovaj metodološki postupak postaje nezaobilazan instrument u empirijskim istraživanjima sociologa kojima je bio blizak objektivistički pristup u sociologiji. Rad se sastoji od dva sistemska odeljka. U prvom se izlažu osnovne teorijske pretpostavke i metodološka svojstva analize višestrukih podudaranja. Ideja drugog odeljka je da se kroz kratak prikaz jednog konkretnog istraživanja – tj. njegovih svojstava i rezultata – zainteresovanoj sociološkoj javnosti dodatno približi ovo metodološko oruđe u društvenim naukama.*

KLJUČNE REČI: *AVP, metodološko oruđe, strukturna reprezentacija, Pjer Burdije*

ABSTRACT: *Multiple correspondence analysis is a form of a factorial multivariate data analysis which helps us summarize a large quantity of information with assistance of modern statistical programs. In this way, sociological correlations – which are then visually represented on a two-dimensional graph – are established between a certain number of active and supplementary variables, i.e. between the positions, dispositions and position-takings (French: prises de position) by the analyzed agents. It is a research tool initially introduced by a statistician Jean-Paul Benzécri in the humanities and social sciences in the 1960s. Since the early 1970s, thanks to Pierre Bourdieu, this methodological procedure has become an*

indispensable instrument in the empirical studies of sociologists who were familiar with structuralist approach in sociology. This paper consists of two main sections. The first one sets out the basic theoretical assumptions and methodological properties of multiple correspondence analysis. The aim of the second section is to give a brief recital of one particular research – i.e. its features and results – in order to get the interested sociological public acquainted with its practice potentials of this tool.

KEY WORDS: MCA, methodological tool, structural representation, methodology, Pierre Bourdieu

Uvod

Kao jedan od oblika multivarijantnog modela u statistici, i, uže, faktorske analize (up. Duval, 2013; Lebart, Morineau i Piron, 1995), analiza višestrukih podudaranja (u daljem radu AVP), primarno se razvija u Francuskoj, počevši od 1960-ih godina. Radi se o deskriptivnoj metodi čiji je cilj rezimiranje informacija koje su sadržane u velikom broju varijabli kako bi se olakšala interpretacija postojećih korelacija između varijabli i njihovih modaliteta. Za razliku od nekih drugih multivarijantnih modela, AVP ne razlikuje „nezavisne“ od „zavisnih“ varijabli, odnosno ne kreće ni od kakve pretpostavke o uzročnom odnosu, nego beleži koje vrednosti varijabli se u podacima nalaze zajedno u velikom broju slučajeva i utvrđuje sociološke korelacije i prirodu odnosa među njima. Za njen razvoj je naročito zaslužna „francuska škola analize podataka“, i pre svega Ž-P. Benzekri (Jean-Paul Benzécri). Ovaj statističar je nastojao da iskoristi mogućnosti koje je pružao informatički progres kako bi, naročito u društvenim i humanističkim naukama, reformisao i razvio statističku praksu. Sredinom 1970-ih, P. Burdije (Pierre Bourdieu) i sociolozi koji su radili u njegovom timu u okviru *Le Centre de sociologie européenne*, počeli su da praktikuju AVP u svojim empirijskim istraživanjima. Nakon uspešne primene u proučavanju geneze i strukture religijskog polja 1971. godine, AVP postaje neizostavno sociološko oruđe P. Burdijea u istraživanju kulturnih praksi tri osnovne društvene klase u Francuskoj, ali i strukture univerzitetskog, pravnog, umetničkog, ekonomskog, uredničkog, medijskog, administrativnog, kao i polja francuskih „velikih škola“ i „gazdi“ (Bourdieu, 1971, 1976, 1978, 1979, 1984, 1986, 1989, 1992, 1996, 1999, 2000).

AVP, naravno, nije *a priori* rezervisana samo za sociološka istraživanja, već je možemo naći i u radovima iz oblasti geografije, demografije, ruralnih studija, a u nešto manjoj meri i istorije, političkih nauka, socijalne psihologije. Počevši od 1976. godine AVP redovno primenjuju autori koji pripadaju „burdijeovskoj školi“. Ovo je naročito vidljivo ukoliko konsultujemo arhivu tekstova objavljenih u verovatno najprestižnijem sociološkom časopisu u Francuskoj, *Actes de la recherche en sciences sociales*, ali i u nekim drugim renomiranim časopisima iz oblasti sociologije i političkih nauka, kao što je npr. *Revue française de science politique*. Na ovom mestu možemo izdvojiti nekoliko vrlo plodnih socioloških

studija, čija se naučna vrednost i kredibilnost često povezuje sa upotrebom AVP: istraživanje polja francuskih pisaca tokom Drugog svetskog rata (Sapiro, 1996); istraživanje polja francuskih ekonomista sredinom 1990-ih (Lebaron, 1997); istraživanje političkog prostora francuskih birača krajem 1990-ih godina (Perrineau, Chiche, Le Roux i Rouanet, 2000); istraživanje polja francuskih bioskopa početkom 2000 (Duval, 2006); istraživanje polja moći u Francuskoj u prvoj deceniji XX stoleća (Denord, Lagneau-Ymonet i Thine, 2011), itd.

Zbog dominacije Burdijeove sociologije u Francuskoj je rečena metoda postala veoma poznato i priznato sociološko oruđe, imajući u vidu da sa njom moraju biti upoznati, čak i ako je ne praktikuju, istraživači koji se služe matematičkim instrumentima u svojim istraživanjima u okviru raznih društvenih nauka ili naučnih domena. Sa druge strane, iako se situacija u određenoj meri menja nakon što je došlo – naročito nakon 1990. godine – do masovnog prevođenja P. Burdijea na engleski jezik, AVP je i danas relativno slabo poznato metodološko oruđe izvan Francuske i Evrope. Na primer, ukoliko uradimo pretragu ključnih reči na sajtu najstarijeg i možda najznačajnijeg američkog časopisa iz oblasti sociologije, *American Journal of Sociology*, videćemo da, osim nekih izuzetaka (up. Kumbasar, Kimball i Batchelder, 1994; Levi Martin, 2003; Gibson, 2005), o svojstvima i prednostima primene AVP u sociološkim istraživanjima gotovo da nema izdvojenih osvrta, ni pozitivnih ni negativnih. Drugim rečima, za razliku od drugih – tradicionalnih – metodoloških postupaka, ona se neobjašnjivo dugo ignoriše (up. Bonnet, 2015; Duval, 2013; Lebaron, 2015).² Ovo je naročito neuobičajeno imajući u vidu da je, prema podacima koji se mogu naći na *The Arts & Humanities Citation Index*, P. Burdije, uz M. Fukoa (Michel Foucault) i Ž. Deride (Jacques Derrida) najcitiraniji svetski autor u oblasti društvenih i humanističkih nauka u SAD.

Kada se radi o domaćoj sociologiji, naslanjajući se na teorijski okvir burdijeovskog pristupa, u svojim studijama kulturnih praksi i ukusa u Srbiji, u više navrata je profesor Fakulteta umetnosti u Nišu, Predrag Cvetičanin, koristio AVP (Cvetičanin, 2011, 2012; Cvetičanin, Spasić i Gavrilović, 2014; Cvetičanin, Mangova i Markovikj, 2015). Upravo sledeći pomenuti metodološki konstrukt, ovaj sociolog je, poredeći Srbiju i Francusku, npr. utvrdio da se Burdijeovi zaključci u pogledu značaja kulturnog kapitala ne mogu univerzalizovati, bar ne na Srbiju. Drugim rečima, na osnovu svojih empirijskih istraživanja, on je pokazao da je u društvu Srbije socijalni kapital zauzeo mesto, odnosno preuzeo značaj kulturnog kapitala. Imajući u vidu da se radi o glavnom istraživačkom oruđu P. Burdijea – koji je nedavno i zvanično postao najcitiraniji svetski sociolog u istoriji, zamenivši tako na prvom mestu E. Durkhajma (Émile Durkheim), osnovna ideja ovog rada je da domaću sociološku javnost detaljnije upozna sa teorijskim i praktičnim osnovama AVP-a, kao i sa – kroz prikaz elementarnih postavki istraživanja koje je sproveo autor ovih redova – potencijalnim načinom njene primene u okviru sociologije saznanja.

2 Neuporedivo povoljnija ocena u tom smislu bi važila ukoliko bismo uzeli u obzir pojedine anglofone časopise iz oblasti sociologije kulture, poput *Poetics* ili *Cultural Sociology*. Takođe, treba izdvojiti i dve jako dobre knjige na engleskom jeziku koje detaljno obrađuju AVP kao metodološko oruđe u društvenim naukama (Greenacre, 2007; Hjellbrekke, 2019).

Teorijske pretpostavke i osnovna svojstva AVP

Za razliku od klasičnog marksizma, u Burdijeovoj viziji društvo nema oblik piramide, nego Kalderovih „mobila“, tj. sačinjeno je od malih univerzuma koji se kreću jedni u odnosu na druge unutar jednog višedimenzionog prostora. Osnovu njegove sociologije predstavlja ideja da je društveni prostor rezultanta istorijskog procesa društvene diferencijacije, dok su njegovi segmenti, tj. „društvena polja“ koja ga tvore između sebe hijerarhizovana na temelju vlastite sposobnosti da svoju logiku postojanja i pravila funkcionisanja nametnu drugim poljima. U savremenim diferenciranim društvima na delu je tako logika koja podrazumeva neprestanu proizvodnju sve većeg broja društvenih polja koji zahtevaju postojanje sve specijalizovanih „habitusa“ i „kapitala“³. Ovaj proces autonomizacije polja i potpolja progresivno transformiše društva u jedan mozaik mikro-univerzuma, odnosno, kako P. Burdije kaže „mikro-kosmosa“. Svako polje, iz te perspektive, ima „relativnu autonomiju“ u odnosu na ostala, kao i sopstvenu „logiku“, „pravila“, „igru“, specifične „igrače“ i „profit“ (za koji se igrači bore), dok se njegovo strukturisanje odvija kroz permanentnu konkurenciju, tj. sukob između dejstvenika u cilju što boljeg pozicioniranja ili realizacije „simboličke dominacije“ unutar njega.

Insistirajući na tome da od odnosa moći mogu biti izuzete eventualno samo male grupe istomišljenika, i drugi mikro oblici društvene organizacije, odnosno, pozivajući se na Paskala – za koga je tiranija „želje za dominacijom, univerzalna i nezavisna od pojedinačnog poretka“ (Champagne, 2008: 45) – P. Burdije naglašava da je krucijalan obrazac funkcionisanja unutar društvenog prostora upravo borba između dominantnih (*dominants*) i dominiranih (*dominés*), koji pokušavaju da dodatno učvrste ili pak unaprede svoj položaj u pojedinim društvenim poljima, koristeći strategiju konzervacije (dominantni) ili subverzije (dominirani). Drugim rečima, cilj borbe je ili akumulacija „legitimnog kapitala“ ili pak redefinisavanje tog kapitala koji je glavni profit radi koga se borba uopšte odvija, dok se kao ulozu u istoj izdvajaju poželjni položaji, specifikovani „profit“, pravo da se postavljaju pravila unutar polja, omeđivanje njegovih granica, kao i mogućnost uspostavljanja kriterija za vrednovanje „operativnog kapitala“. Polje tako u konačnici predstavlja strukturisanu celinu pozicija koje zauzimaju pojedinci, grupe i institucije, koja je zasnovana na pripadajućim im „resursima“

3 P. Burdije je popularizovao i dao novo značenje konceptima „habitus“ i „kapital“. „Habitus“ je tako, iz njegove perspektive, produkt jednog dugotrajnog društvenog procesa u kome usvajamo određene norme mišljenja i delanja koje su nužne da bi proizvodi kolektivne istorije, tj. objektivne strukture, kao što su recimo jezik, ekonomija itd, mogli da se reprodukuju i postanu trajne dispozicije dejstvenika. Drugim rečima, habitus – koji je rezultat društvene socijalizacije – konstitušu usvojeni obrasci mišljenja, ponašanja i vrednovanja koji povezuju individue i društvene strukture. „Kapital“ je, s druge strane, koncept koji P. Burdije pozajmljuje iz ekonomske teorije i marksizma, ali dajući mu novo značenje. U pitanju je dobro, ne samo materijalno već i simboličko, koje postoji u ograničenim količinama i konsenzualno prihvaćeno kao nužno kako bi se uspostavila određena kontrola nad resursima i moći. U Burdijeovoj teoriji kapital je dakle višefunkcionalan i on razlikuje više oblika kapitala: ekonomski, kulturni, socijalni i simbolički. O ključnim postulatima i konceptima Burdijeove sociologije, videti više u Birešev, 2014.

ili „svojtavima“ (izraženim kroz ne/posedovanje „delatnih kapitala“ u okviru konkretnog polja, objedinjenih u „globalnom kapitalu“). Polja, istovremeno predstavljaju prostore borbi između aktera, u kojima može – a i faktički dolazi, istina retko – do promena odnosa snaga. U meri u kojoj se glavni princip opozicije između dejstvenika nalazi u strukturi i količini operativnih kapitala u svakom polju, naslanjajući se na strukturalističku tradiciju P. Burdije je insistirao i na tome da su naše političke dispozicije, zauzimanje konkretnih političkih pozicija, kao uostalom i sve što mislimo i način na koji delamo, u osnovi izraz ne nekog opšteg političkog svetonazora koji smo usvojili (kao nekakve društveno nezavisne varijable), već objektivnih pozicija koje zauzimamo u društvenim poljima kojima pripadamo.

Nakon nekoliko relativno neuspešnih pokušaja da uvede matematičke instrumente u sociologiju (percipirajući ih nužnim u cilju objektivizacije i formalizacije relacionog karaktera društvenog sveta), P. Burdije je u AVP napokon našao statističko oruđe koje mu je pomoglo da operacionalizuje „teoriju polja“ (Levi Martin, 2003): „Oni koji poznaju principe analize višestrukih podudaranja, shvatiće srodstvo između ove matematičke analize i misli u ključu polja“ (Bourdieu, 2001: 70). Štaviše, on će narednih decenija dodatno razviti „teoriju polja“ upravo zahvaljujući rezultatima koje je dobio primenjujući ovu geometrijsku analizu podataka⁴, čime je, kako neki autori tvrde, dodatno ojačao i svoj interpretativni okvir, odnosno svoju „implicitnu filozofiju“ (Lebaron i Le Roux, 2013:107). Pored toga, prema mišljenju sociologa Ž. Duvala (2013: 111–112), samim tim što omogućava objektivizovanje strukture odnosa u društvenom prostoru generalno, odnosno u posebnim poljima, AVP je mnogo bliža relacionoj (ili strukturalnoj) društvenoj nauci, nego uvezenim tehnikama iz eksperimentalnih nauka (čiji je cilj merenje „čistih efekata“, kroz precizno neutralizovanje „strukturnih efekata“). Na tom tragu, P. Burdije je ustvrdio: „Koristim puno analizu podudaranosti jer mislim da je reč o jednoj relacionoj proceduri čija filozofija u punoj meri izražava ono što, po mom mišljenju, čini društvenu stvarnost. [...] U pitanju je procedura koja 'razmišlja' relaciono, a to je upravo ono što ja pokušavam da uradim sa konceptom polja“ (predgovor za nemačko izdanje knjige „Sociološki zanat“, cit. pr. Lebaron, 2015: 43).

Za razliku od osnovnih i bivarijantnih statističkih pristupa – poput npr. faktorske analize podudaranja – koje se primenjuju u slučaju postojanja dve kvalitativne varijable, AVP se najčešće koristi ukoliko su u igri najmanje tri takve varijable. Osim toga, za razliku od ovih „rudimentarnijih“ pristupa, u kojima je presudan fokus na statističke individue (koji omogućava elementarnu analizu), kod sofisticiranih metoda multivarijantnih faktorskih analiza, kakva je AVP, modelizacija se centrirala pre svega na strukturalne odnose između varijabli i modaliteta (konstruisanih na temelju podataka o svojstvima i stanovištima individua), dok su individue ovde samo „nosioci“ (*porteurs*) varijabli. Zahvaljujući usavršenim oblicima kompjuterskih programa za analize podataka,

4 Pored tzv. „formalnog“ i deskriptivno-induktivnog, geometrijski pristup je jedan od tri stubova AVP-a. On, u najkraćem, podrazumeva to da reprezentacija podataka u vidu oblaka ili tački na konstruisanom grafiku ima prednost u odnosu na rezimee podataka u ciframa.

AVP se primenjuje uz pomoć *Excel* tabele, obično velikih dimenzija, koja nas u „kvantitativnoj“ formi obaveštava o celini „kvalitativnih“ karakteristika populacije proučavanih „statističkih individua“.⁵ Drugim rečima, AVP sintetizuje tabelu predstavljajući, u redovima: statističke individue; i u kolonama: kategorisane varijable, tj. informacije o istima koje uključuju jedan određen broj vrednosti, tj. modaliteta koji ih dele/suprotstavljaju. Uz pomoć izabranog statističkog programa,⁶ AVP zatim ukršta sve varijable/modalitete istovremeno, a zatim – u numeričkom obliku – izdvaja informacije koje se smatraju najvažnijima, odnosno „strukurišućim“ u odnosu između individua i pripadajućih im varijabli. Sinteze koje zatim operacionalizuje, materijalizuju se putem grafika, na kome se nalaze tačke/oblaci pozicionirane/i na „faktorskom planu“, strukturisanom kroz dve ose: horizontalne i vertikalne.

Kao rezultanta realizacije AVP, ose se sukcesivno određuju uz pomoć „postupka ortogonalizacije“ (*le procédé d'orthogonalisation*): prva osa je ona koja najbolje rezimira celinu informacija, tj. korelacije između statističkih individua, varijabli i modaliteta, odnosno vrednosti na varijablama, dok je druga ta koja – nezavisno od celine informacija rezimiranih od strane prve ose – najbolje rezimira informacije koje nisu bile u prvom planu kada je reč o prvoj osi (što je slučaj i sa narednim osama u nizu). Istraživači u analizi uobičajeno koriste prve dve ose koje objašnjavaju najveći deo varijanse, osim ukoliko se ne pokaže da i druge ose, pre svega treća i četvrta, imaju snažan uticaj na fenomene koje objašnjavamo. Pritom, svakoj osi odgovara određena veličina, koja se izražava numerički, u procentima, i označava kvantitet informacija koje ista rezimira. Tip informacija koji se rezimira određenom osom možemo odrediti kroz testiranje doprinosa (*contributions*) datoj osi različitih modaliteta iz svake varijable. U tom smislu, doprinos jednog modaliteta konkretnoj osi izražava uticaj koji taj modalitet ima na definiciju, odnosno strukturu same ose. Ukoliko je doprinos slab (blizu nule), modalitet ne vrši nikakav uticaj; ukoliko je pak jak (kada premašuje središnju vrednost ukupnog doprinosa celini modaliteta), modalitet vrši bilo pozitivan, bilo negativan uticaj na osu, što samo po sebi ima određeno analitičko značenje u utvrđivanju odnosa snaga između jedinica analize. Osim toga, AVP pridaje svakom modalitetu ili svakoj individi – koji su, generalno, radi preglednosti, predstavljeni na različitim graficima – jednu „koordinatu“ na svakoj osi. U suštini, da bismo znali da li određeni modalitet doprinosi pozitivno ili negativno nekoj konkretnoj osi, moramo da analiziramo vrednost njegovih koordinata (Rensisio et Sinthon, 2014: 110).

Krajnji rezultat AVP je/su dvodimenzionalni grafik/ci na kojem/ima su statističke individue (koje su po socijalnim karakteristikama relacio-

5 Statističke individue su najčešće „biološki“ pojedinci, ali, u određenim slučajevima, mogu biti i političke partije, institucije, države itd.

6 U rudimentarnoj upotrebi, najčešće se primenjuje program „R“ (*programming language*), koji su kreirali statističari sa Novog Zelanda 1992. godine, a na Internetu se može naći besplatno, kao slobodan softver. S druge strane, u poslednjih nekoliko godina su se pojavili i neuporedivo razvijeniji statistički programi, koji su jednostavniji za rukovanje – i istovremeno nude veći broj vizuelnih opcija – ali, na žalost, nisu besplatni. Među njima se naročito izdvaja *Data Mining Coheris Analytics SPAD*.

bliske jedne drugima), i modaliteti raznih varijabli koje date individue dele, predstavljene tačkama/oblacima koji se grupišu na što užem prostoru. Njihova različitost, s druge strane, produkuje veću distancu između ovih tačaka/oblaka na osama, što je, takođe, važan indikator u interpretaciji rezultata grafika. Bazirajući se, dakle, na „varijansi“ a ne na „proseku“, AVP koristi najizraženije opozicije u istraživačkom prostoru/polju kako bi grafički, putem tačaka/oblaka, predstavila njegovu strukturu/konfiguraciju. Upravo strukurišući modaliteti – koje možemo videti na grafiku – predstavljaju ključna oruđa borbe za dominaciju između statističkih individua, a njihova vizuelizacija nam pomaže da ih sociološki lakše razumemo i objasnimo. Naravno, korišćenje AVP radi konstrukcije istraživačkog prostora/polja uslovljeno je raspolaganjem primarnim izvorima koji objedinjuju celinu relevantnih informacija, ali i sociološkom intuicijom o strukturišućim principima istog (koja, naravno, nije prirodna datost, nego se razvija kroz detaljno upoznavanje s primarnim materijalom i sekundarnim izvorima). Zahtev za primarnim izvorima objašnjava zašto je širenje AVP u „teoriji polja“ praćeno širenjem, u sociologiji, propopografskih metoda koje su u humanističke nauke, inače, uvedene od strane istoričara, a nezamenjive su u slučajevima kada nije moguće izvesti anketno istraživanje ili direktno intervjuisanje jedinica analize.⁷

Bez obzira na korišćena sredstva, prikupljanje izvora i podataka je krucijalna etapa AVP u procesu konstruisanja istraživačkog prostora/polja. Ona predstavlja dugotrajan i težak, ali istovremeno kreativan i produktivan posao. Preporuke P. Burdijea da se u tom procesu treba naslanjati na jedan veoma jednostavan i pogodan *spreadsheet*, kakva je tabela (u poslednje vreme se najčešće koristi npr. *Excel* tabela), pomažu nam da jasno odredimo fokus istraživanja i sebi značajno olakšamo posao. On na sledeći način opisuje svoje istraživačko iskustvo: „[...] ja bih upisao svaku od institucija u red,⁸ a onda bih otvorio novu kolonu [u vidu varijable] svaki put kada bih otkrio jedno karakterišuće svojstvo za tu instituciju [...]. Potom, izbacio bih stvari koje se ponavljaju i objedinio kolone sa crtama koje su strukturno ili funkcionalno iste, kako bih zadržao sve one crte koje su – i jedino njih – sposobne da manje ili više snažno diferenciraju različite institucije“ (Bourdieu, 1992: 201–202). Naravno, AVP ne poseduje oruđa koja bi joj omogućila da u analizi ide izvan okvira dostupnih informacija, odnosno, ograničena je na to da u određenoj meri „rezimira“ tabelu koju statistički tretira. Međutim, njeni rezultati ne predstavljaju prostu restituciju izbora koji su prethodili konstrukciji istraživačkog prostora/polja. Štaviše, doprinos AVP sociološkoj analizi se ne ogleda primarno u, kako neko iz prethodno rečenog može da pretpostavi, grafičkoj vizuelizaciji jednog društvenog prostora/polja (što je, naravno, ne važan element, jer pomaže čitaocu da lakše razume konstituišuće odnose u istom), nego se nalazi u njenoj sposobnosti da informatički otkriva strukturne odnose koji mogu biti novi i/ili neočekivani, čak i za sâmog istraživača.

7 Na taj način, propopografski pristup predstavlja odličnu zamenu, u smislu da omogućava objedinjavanje – simultanim korišćenjem različitih izvora – informacija koje nisu centralizovane ni u jednom postojećem izvoru (up. npr. Duval, 2013).

8 Istraživački korpus P. Burdijea u ovom konkretnom slučaju su činile institucije, a ne pojedinci.

Primer primene AVP u sociologiji saznanja

Teorijski i metodološki okvir primene AVP izloženi u prethodnom odeljku mogu delovati apstraktno i 'neuhvatljivo' čitaocu/istraživaču koji se prvi put susreće sa upotrebom matematičkih oruđa u društvenim istraživanjima. Zbog toga će – kako bi razlog postojanja i smisao primene ovog metoda u sociologiji bio jasniji – u narednim redovima biti predstavljen doprinos AVP jednom konkretnom istraživanju. U pitanju je istraživanje koje je autor ovih redova sproveo u okviru disciplinarnog okvira sociologije saznanja, odnosno njenog posebnog domena: sociologije intelektualaca. Naime, predmet istraživanja je analiza strukturisanja jednog polemičkog prostora konstruisanog unutar francuskog intelektualnog polja oko debate o razaranju Jugoslavije i ratovima za njeno nasleđe od 1991. do 1999. godine. Naime, bazirajući istraživanje na osnovnim postulatima sociologije saznanja, koji polaze od pretpostavke da je „političko“ utemeljeno u „socijalnom“, tj. da npr. zauzimanje političkih pozicija dejstvenika ima svoje utemeljenje u objektivnim svojstvima i pozicijama koje isti zauzimaju u reprodukciji društvenog života, kao metodološki postupak u njegovoj operacionalizaciji nametnula se upravo AVP. Dakle, u pitanju je pristup koji je zasnovan na ideji da je u sociologiji važno – ukoliko postoje istraživački uslovi za to, naravno – razvijati objektivistički ulog u analizi, odnosno da ona treba da bude jedan oblik infrastrukture tradicionalnim subjektivističkim pristupima, poput kritike ideologije, socio-istorijske, diskurs analize, analize sadržaja itd. Naravno, jedan od glavnih teorijskih napora P. Burdijea je prevazilaženje antinomije „objektivizam-subjektivizam“ u društvenim naukama, a jedan od načina je da objektivistički ulog u analizi, koji je generalno statičan, treba da prati jedan više subjektivistički, dinamički pristup, tj. kritička analiza iskustava samih aktera i značenja koje akteri daju svom delanju.

Proučavani polemički prostor konstruisan od intelektualaca koji su zauzimali pozicije u odnosu na „jugoslovensku aferu“⁹, shvaćen je kao subdruštveni entitet, tj. kao mikrokosmos smešten u okviru francuskog intelektualnog polja koje je, sa svoje strane, obeleženo određenom autonomijom i specifičnom strukturom. U rečenom prostoru, individue su, čak i kada među njima ne postoji direktna interakcija, uključene u međusobne objektivne odnose moći (koje karakterišu nejednako posedovanje socijalnih resursa, tj. različitih oblika kapitala, i borba za „simboličku dominaciju“ unutar polja). Konstruisati jedan istraživački prostor/polje, podrazumeva dakle geometrijski modelizovati „socijalne distance“ između dejstvenika, tj. utvrditi „[...] strukturno uslovljene opozicije, ili, što mu dođe na isto, strukturno uslovljene distribucije moći i specifičnih interesa koji određuju i objašnjavaju strategije dejstvenika“ (Bourdieu, 2000: 128). Na tom tragu, u ovom konkretnom istraživanju smo, uz pomoć AVP – na temelju sličnosti i razlika socijalnih tipova individua iz uzorka (koji, dakle imaju slične ili različite profile, kada je reč o svojstvima koja ih opisuju i pozicija koje zauzimaju u društvenom

9 Događaji u Jugoslaviji tokom devedesetih godina su u ovom istraživanju viđeni kao jedna „afera“, u smislu koji tom pojmu daju francuski sociolozi L. Boltanski (Luc Boltanski) i E. Klaveri (Elisabeth Claverie) (up. Boltanski i Claverie, 2007: 8).

prostoru i u intelektualnom polju) – nastojali da utvrdimo geometrijsku konfiguraciju istraživanog polemičkog prostora, odnosno centralne opozicije između individua i modaliteta koji ga odlučujuće strukturiraju.

Bilo kako bilo, na osnovu iscrpno definisanih teorijskih i metodoloških kriterija, finalna verzija *Excel* tabele je uključivala 243 individua i 33 varijable, što znači da smo u ovom pripremnom procesu morali da prikupimo informacije za svako od 8019 polja u tabeli. Nemamo dovoljno prostora da se u ovom radu bavimo detaljnim preciziranjem teorijskih i metodoloških postupaka koji su doveli do ovakvog uzorka, međutim, kako bi čitaocu bilo jasnije ono što sledi, važno je podvući da smo se u omeđivanju istraživanog polemičkog prostora koncentrisali na sledeće kriterije: u analizu su ušli pojedinci, autori najmanje 2 teksta (kao najvažniji pokazatelj da su zaista bili implementirani u debati) – u periodu od početka 1991. do kraja 1999. godine – na temu razaranja Jugoslavije i ratova za njeno nasleđe, koju su promislili i u odnosu na nju zauzeli poziciju (bilo da je ona rezultat „autentične kreacije“ ili pak manje ili više „kreativne reprodukcije“). Tekstove su objavljivali u rubrikama koje se precizno definisane kao intelektualni prostori u najčitanijim dnevnim novinama, kao i u „intelektualnim časopisima“. U najkraćem, sve individue koje su zauzimale poziciju u tako konstruisanom polemičkom prostoru unutar intelektualnog polja u istraživanju su tretirane kao intelektualci i uključene su u istraživački prostor.

Uzimajući u obzir da smo osnovne informacije o jedinicama analize dobili na osnovu jezgrovitog prosopografskog istraživanja socio-biografskih podataka tretiranih jedinica analize¹⁰, svojstva i pozicije tretiranih intelektualaca u društvenom prostoru utvrdili smo kroz kontstrukciju 11 varijabli. U uzorku recimo, između ostalog, dominiraju intelektualci koji su rođeni između 1926. i 1959. godine (79,4%); koji rade na univerzitetu ili u naučnom institutu (33,7%) i u dnevnim novinama (33,3%); koji su završili studije na univerzitetima i velikim školama u Parizu (66,7%); koji su studirali društvene i humanističke nauke (41,2%), odnosno pravo i političke nauke (27,6%). Osim toga, kako bismo utvrdili poziciju intelektualaca u intelektualnom polju Francuske, kao i u polemičkom prostoru vezanom za proučavanu debatu, tj. volumen simboličkog kapitala koji isti poseduju, ustanovili smo nekoliko opštih kriterija: renome u intelektualnom polju; posedovanje specijalističkih znanja o temi (i, s njim povezan, naučni status); i, napokon, intenzitet prisustva u polemičkom prostoru. Dati kriteriji su nam pomogli da konstruišemo tačno 9 varijabli za utvrđivanje pozicije tretiranih

10 Do ovih podataka smo primarno došli uz konsultaciju sajta IdRef-a (Identifiants et Référentiels pour l'Enseignement supérieur et la Recherche); zatim, iz kataloga „Nacionalne biblioteke Francuske“ (Bibliothèque nationale de France), kao njenog sajta (www.data.bnf.com); francuskog izdanja enciklopedije *Who's Who*, kao i sajtove univerziteta, časopisa, izdavačkih kuća i novina u kojima su tokom 1990-ih radili intelektualci iz uzorka. Takođe, do informacija o pojedinim intelektualcima dolazili smo čitajući njihove intervju, ali i specijalizovane sajtove, poput: www.babelio.com, www.bibliomonde.com i www.lesbiographies.com, na kojima se nalaze relevantni podaci.

dejtvenika u intelektualnom polju, a u tu svrhu, između ostalih, poslužila nam je enciklopedija *Le Petit Larousse*, tj. njena izdanja iz 1995. i 1999. godine, internet stranica Vikipedije, izdanje „Rečnika francuskih intelektualaca“ iz 1996. i 2002. godine, kao i pominjanje i citiranje u dnevniku *Le Monde* između 1981. i 1991. godine. Ove izvore sam izabrao iz razloga što prisustvo u njima predstavlja pokazatelj različitih oblika/volumena prestiža.

Kako bismo utvrdili strukturne veze između svojstava i pozicija intelektualaca iz uzorka u društvenom prostoru i u intelektualnom polju sa dispozicijama u idejno-političkom univerzumu, i svih njih zajedno sa zauzimanjem političkih pozicija u odnosu na debatu o Jugoslaviji, u analizu smo uveli 4 varijable. Varijablu koja je – kada je reč o vremenu potrebnom za njenu operacionalizaciju – predstavljala ubedljivo najveći izazov definisali smo kao „političke sklonosti“ intelektualaca¹¹. Napokon, kada je reč o konstrukciji kvantitativnih varijabli koje se tiču *prise de position*, ili zauzimanja pozicija u debati o razaranju Jugoslavije i ratovima za njeno nasleđe, kako bih dobio opštu sliku „stanja“ u konstruisanom polemičkom prostoru uz pomoć AVP-a, u radu smo – na osnovu preliminarnog čitanja tekstova koji su ušli u istraživački korpus i ključnih intelektualnih opozicija koje smo uočili u uzorku – konstruisali četiri najopštije varijable koje su najviše polarizovale francusko intelektualno polje. Dakle, varijable i modaliteti, kao izraz pozicija i dispozicija intelektualaca konstruisani su uz pomoć prosopografskog istraživanja, dok su oni koji se odnose na *prises de position* rezultat analize tekstova – njih 1488 – koji su ušli u finalni istraživački korpus (za detaljan uvid u sve konstruisane varijable i modalitete vid. Okvir br. 1).

Okvir br. 1. Varijable i modaliteti

SVOJSTVA I POZICIJE U DRUŠTVENOM PROSTORU: **pol** (2 modaliteta: muški/ženski); **generacijska pripadnost** (3 modaliteta: rođeni do 1925/rođeni između 1926. i 1959/rođeni posle 1960); **porodične veze sa „etničkim grupama“ u Jugoslaviji** (5 modaliteta: sa Srbima/sa Hrvatima/sa Bošnjacima/sa Albancima/bez porodičnih veza); **radno mesto** (6 modaliteta: državni aparat/dnevne novine/izdavačka kuća/NVO/„intelektualni časopis“/univerzitet-naučni institut); **prisustvo u *Who's Who in France* (1995–1999)** (2 modaliteta: prisutan/odsutan); **obrazovna institucija na kojoj je stečena glavna diploma** (3 modaliteta: univerzitet-„velika škola“ u Parizu/univerzitet u provinciji/strani univerzitet); **studiranje na „škola ma moći“** (2 modaliteta: da/ne); **domen studija** (5 modaliteta: književnost-jezici-umetnost/humanističke i društvene nauke/pravo i političke nauke/ekonomija i upravljanje/zdravlje); **disciplinarna pripadnost** (6 modaliteta: sociologija/istorija/političke nauke/pravo/književnost/filozofija); **glavna profesija** (6 modaliteta: državni funkcioner/NVO funkcioner/univerzitetski radnik/novinar/pisac-izdavač/političar); **sekundarna aktivnost** (6 modaliteta: NVO funkcioner, univerzitetski radnik/novinar/pisac-izdavač/političar); **visokoškolska ustanova zaposlenja** (7 modaliteta: Université Paris VIII/ Université Paris X/École des hautes études en sciences

11 Da bismo konstruisali njene modalitete, na primer, bilo je potrebno iščitavanje obimne i raznovrsne literature o političkom i intelektualnom kontekstu u Francuskoj krajem XX veka, o glavnim političkim rasepcima u tom periodu, kao i tekstove i intervjuve svakog od 243 intelektualca iz uzorka: kako onih koji su se ticali teme ovog rada, tako i drugih, opštijih, u kojima isti, direktno ili indirektno, tokom 1990-ih godina brane određenu vrednost, političku liniju, partiju, potpisuju manifest ili apel itd. Napokon, kako bismo bili sigurni u uspostavljenju klasifikaciju i ispravnost uključivanja određenih dejtvenika u konstruisane modalitete, savetovali smo se sa stručnjacima i poznavaoima francuskog političkog i intelektualnog života.

sociales – EHESS/Institut d'études politiques de Paris – IEP de Paris ili Sciences Po/druga/ne radi u visokom školstvu); **dnevne novine zaposlenja** (7 modaliteta: *Le Monde/Libération/La Croix/Le Figaro/L'Humanité/druge/ne radi u novima*); **profesionalni status u radnoj organizaciji** (2 modaliteta: visok/osrednji).

SVOJSTVA I POZICIJE U „INTELEKTUALNOM POLJU“: **prepoznat u *Le Petit Larousse*** (2 modaliteta: da/ne); **prepoznat u *Dictionnaire des intellectuels français*** (2 modaliteta: da/ne); **biografska stranica na *Vikipediji*** (2 modaliteta: da/ne); **citiran-pominjan u *Le Monde-u (1981–1991)*** (5 modaliteta: nijednom/od 1 do 5 puta/ od 6 do 50 puta/od 51 do 100 puta/ više od 101 puta); **specijalista za Balkan** (2 modaliteta: da/ne); **broj objavljenih naučnih tekstova na temu „razaranja Jugoslavije“ i „ratova za njeno nasleđe“ (1991–1999)** (2 modaliteta: nijedan/jedan i više); **broj napisanih knjiga o „jugoslovenskoj aferi“ (1991–1999)** (2 modaliteta: nijedna/jedna i više); **knjige štampane u izdanju renomiranih izdavačkih kuća** (2 modaliteta: da/ne); **broj napisanih članaka u tretiranim dnevnicima** (4 modaliteta: od 2 do 5 tekstova/od 6 do 10/ od 11 do 15/više od 15).

DISPOZICIJE U IDEJNO-POLITIČKOM UNIVERZUMU: **politički senzibilitet** (6 modaliteta: internacionalistička levica, suverenistička levica, levi centar, desni centar, suverenistička desnica, krajnja desnica); **glavna mesta izražavanja – dnevni** (6 modaliteta: *Le Monde/ Libération/La Croix/Le Figaro/L' Humanité/nijedna*); **glavna mesta izražavanja – „intelektualni časopisi“** (6 modaliteta: *Commentaire-Le Débat/Esprit/Le Monde diplomatique/La Règle du jeu/Les Temps modernes/nijedan*); **pripadnost „anti-totalitarnom“ taboru 1970-ih i 1980-ih godina** (2 modaliteta: da/ne).

ZAUZIMANJE POZICIJA U „JUGOSLOVENSKOJ AFERI“: **za/protiv očuvanja Jugoslavije kao jedinstvene države** (3 modaliteta: za očuvanje Jugoslavije/za nezavisnost i brzo priznanje novih država/nije zauzeo poziciju); **ko snosi ključnu odgovornost za „razaranja“ zemlje i „ratove za njeno nasleđe“** (4 modaliteta: male nacije/Srbija/velike sile/nema stav); **za/protiv intervencije NATO-a protiv srpskih položaja u vreme sukoba u Hrvatskoj i BiH** (4 modaliteta: za/protiv/nije zauzeo poziciju/nije učestvovao u debati); **za/protiv intervencije NATO-a protiv srpskih položaja u vreme sukoba na Kosovu** (4 modaliteta: za/protiv/nije zauzeo poziciju/nije učestvovao u debati); **definicija prirode konflikta** (5 modaliteta: agresija Srbije/agresija Srbije i Hrvatske/građanski rat/legitimna akcija JNA/nije zauzeo poziciju).

Ukrštanjem dve – ili nekoliko grupa od po dve – varijable uz pomoć nekog od bivarijantnih statističkih modela se može utvrditi karakter odnosa između njihovih modaliteta. Međutim, to nije dovoljno ukoliko želimo da razvijemo celovito objašnjenje odnosa između pozicija, dispozicija i zauzimanja pozicija analiziranih intelektualaca. Drugim rečima, ovo potonje je moguće operacionalizovati isključivo uz pomoć nekog od multivarijantnih modela, a na prvom mestu AVP koja nam otvara prostor za istovremeno ukrštanje svih varijabli iz tabele i utvrđivanje struktuiranih odnosa između njih. U najkraćem, umesto da uz pomoć bivarijantne statistike realizujemo 1225 mogućih ukrštanja pojedinačnih varijabli i modaliteta, naslanjanje na AVP nam je omogućilo da u kompjuterskom programu SPAD rezimiramo ovako velik obim informacija – previše veliki da bi bio spontano potpuno razumljiv i objašnjiv – i mapiramo ključne statističke odnose između dejstvenika i modaliteta (prikazanih na grafiku sa najmanje dve ose). Upravo na tako postavljenim osnovama moguće je ustanoviti korelacije između „socijalnog“ i „političkog“ u proučavanom polemičkom prostoru unutar francuskog intelektualnog polja.

Na tom tragu, za „socijalne varijable“ (svojstva i pozicije unutar društvenog prostora i intelektualnog polja dejstvenika) izabrali smo opciju „aktivne varijable“

u SPAD-u, dajući im tako ulogu varijabli koje učestvuju u konstrukciji osa¹². Sa druge strane, „političke varijable“ (dispozicije u idejno-političkom univerzumu i zauzimanje političkih pozicija u „jugoslovenskoj aferi“) smo označili kao „dopunske varijable“, odnosno varijable koje ne učestvuju u strukturisanju opozicionih osa na grafiku ili mapi, već nam pomažu da bolje razumemo i interpretiramo utvrđene strukturne opozicije. Drugim rečima, zahvaljujući ovakvom strukturalističkom pristupu, dopunske – „političke“ – varijable smo naknadno projektovani na grafik, izgrađen na temelju „socijalnih“ varijabli, što nam je otvorilo prostor ne samo da obogatimo interpretaciju osa elementima koji nisu učestvovali u njihovoj konstrukciji, nego i da rečene dopunske varijable objasnimo uz pomoć konfiguracije i strukture prostora koji je već konstituisan na temelju „aktivnih“ varijabli. To je, ujedno, jedna od karakteristika čisto objektivističke strategije AVP (Lebart, Morineau i Piron, 1995: 122), koja nam olakšava „kombinovanje eksploratornog opisa i eksplikativnih odnosa“ (Lebaron, 1997: 6).

Tabela br. 1: Vrednost svake ose

Osa	Čista vrednost	U procentima	Modifikovana Benzekrijeva stopa (%)
1	0,202	9,4	47,0
2	0,148	6,9	19,7
3	0,125	5,8	11,9
4	0,102	4,8	6,0

„Specifična AVP“ je u ovom istraživanju tako bazirana na 243 aktivne individue, 19 aktivnih varijabli, 58 aktivnih modaliteta koji pripadaju aktivnim varijablama, 9 pasivnih modaliteta koji pripadaju aktivnim varijablama i 14 dopunskih varijabli¹³. Na osnovu prvih rezultata dobijenih uz pomoć SPAD-a, u tabeli br. 1 vidimo da je tzv. čista vrednost (*valeur propre*) prve ose ($\lambda_1 = 0,202$) mnogo značajnija u odnosu na vrednosti narednih osa ($\lambda_2 = 0,148$, $\lambda_3 = 0,125$, $\lambda_4 = 0,102$, $\lambda_5 = 0,092$, itd.). Osim toga, procenat „čiste vrednosti“ prve Ose je 9,4%, druge 6,9%, treće 5,8%, i četvrte 4,8%. Čini se da je za razumevanje objašnjavalačke vrednosti pojedinačnih osa ipak najslabijija „modifikovana

- 12 Osim 4 varijable iz ovog bloka varijabli, koje su označene kao dopunske ili ilustrativne. U pitanju su „sekundarna profesionalna aktivnost“, „posebna disciplina na studijama“, „radno mesto“, kao i „porodična veza sa jednom od etničkih grupa u Jugoslaviji“. Prve tri varijable su tretirane kao dopunske jer se u velikoj meri preklapaju, tj. dodatno specifikuju jednu od već postojećih aktivnih varijabli koja učestvuje u konstrukciji osa (tako da bi se njihovim označavanjem uključivanjem u SPAD u svojstvu aktivnih varijabli bez potrebe izazvao efekat preklapanja), dok je frekvencija zastupljenosti većine modaliteta u poslednjoj varijabli jako mala, tako da smo i njoj namenili pre svega ilustrativni karakter.
- 13 „Specifična AVP“ je poseban oblik AVP koji je programiran na način da na njegov finalni obračun konstitutivnih karakteristika – koje odlučujuće utiču na grafičku konfiguraciju polja – ne utiču, tj. ne mogu da ga deformišu, „pasivni modaliteti“, odnosno modaliteti koji nisu od interesa za analizu (npr. modaliteti koji u kohorti učestvuju sa manje od 5%, modaliteti koji se označavaju sa „drugo“, „ne postoje informacije o tome“, „neklasifikovan“ i drugi koje istraživač tako označi) (up. Rouanet i Le Roux, 1993).

Benzekrijeva stopa“ (*taux modifié de Benzécri*). Ista nam još drastičnije ukazuje na veliki rascep između prve i ostalih osa. Dobijeni podaci nam, dakle, pokazuju da prva osa učestvuje u objašnjenju 47,0% ukupnih varijansi u uzorku, druga 19,7%, treća 11,9 % i četvrta 6%. Iako između druge i treće ose ne postoji radikalni rascep, na osnovu direktnog uvida u strukturu treće i četvrte ose, zaključili smo da one nisu sociološki „objašnjive“, tako da smo se u analizi koncentrisali samo na prve dve, koje objašnjavaju 66,7% mogućih varijansi u uzorku. (Neretko je upravo slučaj – prilikom korišćenja AVP – da su samo prve dve ose „objašnjive“, iako to nije pravilo. Drugim rečima, u određenim istraživačkim situacijama AVP može pokazati opozicije između varijabli i modaliteta u više dimenzija i preko nekoliko osa, što je sasvim u skladu sa osnovnim postulatima burdijeovske sociologije).

Tabela br. 2: Doprinos aktivnih varijabli

Varijable	Osa 1 Relativna težina (u %)	Osa 2 Relativna težina (u %)	Osa 3 Relativna težina (u %)	Osa 4 Relativna težina (u %)
V1: Pol_	0,9	1,7	0,0	1,7
V2: Generacija_	0,2	7,0	6,4	13,1
V5: Prisustvo u <i>Who's who in France</i> _	5,6	14,0	0,0	1,1
V6: Glavna institucija diplomiranja_	11,5	2,0	0,9	1,2
V7: Deo sistema „škola moći“_	13,4	2,4	2,8	0,0
V8: Studijski domen_	9,6	0,5	14,0	7,8
V10: Glavna profesija_	15,6	6,0	21,0	20,5
V12: Univerzitetska institucija zaposl_	7,5	1,7	7,4	4,0
V13: Dnevna novina zaposlenja_	7,2	4,2	7,2	3,4
V14: Profesionalni status_	4,9	13,7	0,1	2,8
V15: Prepoznat u <i>Le Petit Larousse</i> _	4,7	4,5	6,8	7,9
V16: Prepoznat u „Rečniku...“_	3,5	9,3	9,6	1,4
V17: Biografska stranica na Wiki_	0,0	9,0	0,0	4,0
V18: Br. citiranja u <i>Le Monde</i> -u_	6,8	17,6	11,7	10,2
V19: Specijalista za Balkan_	0,5	0,7	3,7	4,3
V20: Pisao knjigu o „jug. aferi“_	0,0	0,2	0,1	3,0
V21: U izdanju renom. izd. kuće_	0,0	5,1	0,1	2,0
V22: Pisao naučne radove o „jug. aferi“_	0,0	0,1	0,1	2,5
V23: Broj objavljenih tekstova_	8,1	0,2	7,9	9,2

Sledeći korak u utvrđivanju odnosa na grafiku je doprinos svake od aktivnih varijabli u konstrukciji prve dve ose, za koje smo utvrdili da objašnjavaju gotovo 2/3 mogućih varijansi u uzorku. Na osnovu podataka iz tabele br. 2 tako možemo da uočimo – koncentrišući se na prve dve ose – da u konstrukciji horizontalne ose, tj. ose 1, u većoj meri učestvuju sociodemografski indikatori ili indikatori pozicija u društvenom prostoru generalno, dok u konstrukciji vertikalne ose veću težinu imaju aktivne varijable koje se tiču pozicija intelektualaca u

intelektualnom polju, ali i varijable koje su istovremeno i pokazatelj društvenog statusa iz prve kategorije. Ovo je vrlo važan uvid za dalju interpretaciju ključnih opozicija na dobijenim graficima. U analizi koja je usledila posebno smo se koncentrisali na modalitete čiji je doprinos u građenju osa veći od prosečnog doprinosa (što se dobija deljenjem broja 100 sa brojem aktivnih modaliteta, tj. $100/58=1,70\%$). Doprinos takvih modaliteta varijansi ose 1 je 90,1% (vid. tabelu br. 3), dok je njihov doprinos varijansi Ose 2 tačno 88,2% (vid. tabelu br. 4). Statistička obrada podataka u SPAD-u nam je pokazala da je tačno 27 modaliteta koji sa iznadprosečno učestvuju u izgradnji ose 2, dok je broj istih koje učestvuju u konstrukciji ose 1 tačno 20.

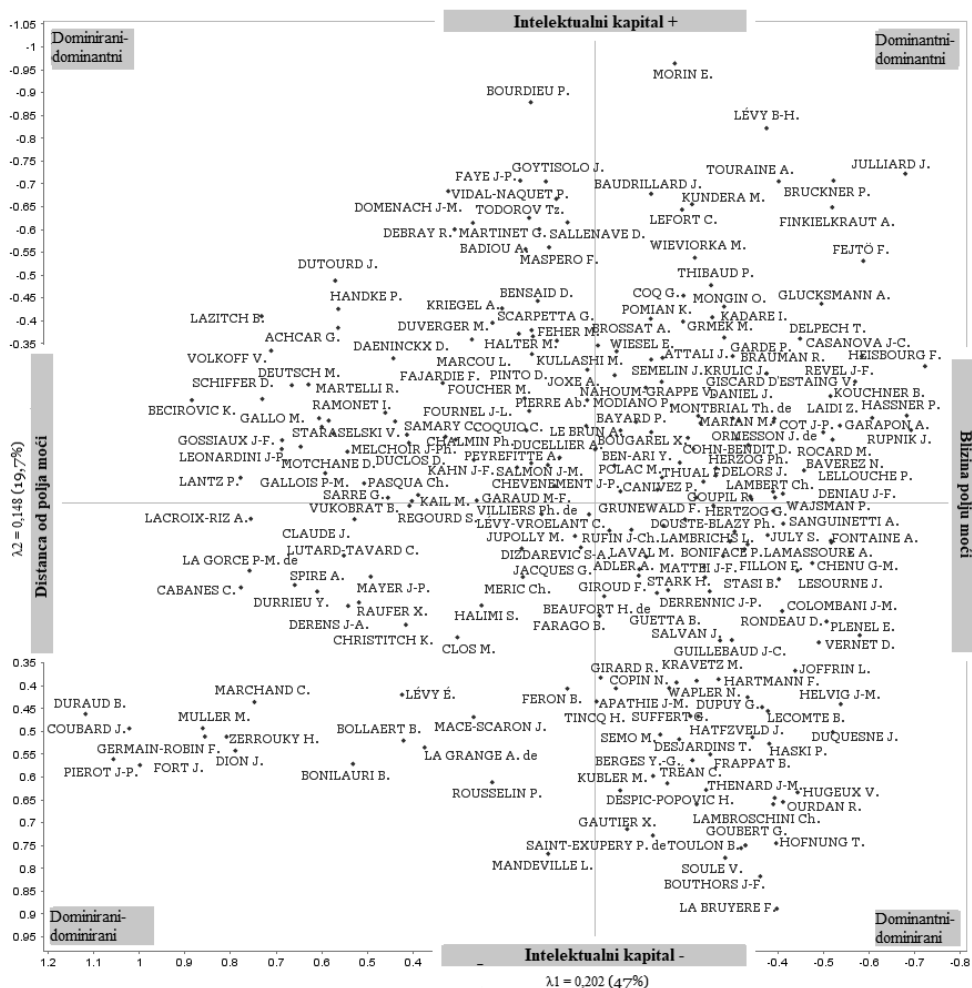
Tabela br. 3: Modaliteti sa iznadprosečnim doprinosom
(u %) varijansi Ose 1.

Grupa varijabli	Modaliteti	Relativni doprinos (u%)	
		Levo	Desno
Svojstva i pozicije u društvenom prostoru	V5: Prepoznat u <i>Who's who in France</i>		3,5%
	V5: Nije prepoznat u <i>Who's who in France</i>	2,1%	
	V6: Univerzitet/Velika škola u Parizu		3,2%
	V6: Univerzitet u provinciji	4,7%	
	V6: Strani univezitet	3,6%	
	V7: Bio deo sistema škole moći		8,1%
	V7: Nije bio deo sistema „škola moći“	5,3%	
	V8: Prava i političke nauke		3,8%
	V8: Književnost i jezici	2,8%	
	V8: Društve i humanističke nauke	1,9%	
	V10: Pisac/izdavač	4,6%	
	V10: Državni funkcioner		2,3%
	V10: Funkcioner NVO-a	2,2%	
	V10: Političar		3,2%
V10: Naučnik		2,5%	
V12: IEP – Sciences Po		3,7%	
V12: Paris VIII	2,5%		
V13: <i>Humanité</i>	4,3%		
V13: <i>Le Monde</i>		2,0%	
V14: Osrednji	1,7%		
V14: Visok		3,2%	
Svojstva i pozicije u „intelektualnom polju“	V15: Prepoznat u <i>Le Petit Larousse</i>		4,5%
	V16: Prepoznat u „Rečniku...“		2,9%
	V18: Nijedno citiranje u <i>Le Monde</i> -u	2,3%	
	V18: Više od 101 citiranja		2,1%
V23: Od 2 do 5 članaka	2,8%		
V23: Više od 16 članaka		4,3%	
Ukupno		90,1%	

Tabela br. 4: Modaliteti sa iznadprosečnim doprinosom
(u %) varijansi Ose 2.

Grupa varijabli	Modaliteti	Relativni doprinos (u%)	
		Dole	Gore
Svojstva i pozicije u društvenom prostoru	V1: Ženski pol	1,7%	
	V2: Rođeni pre 1925. godine		2,8%
	V2: Rođeni posle 1960. godine	4,2%	
	V5: Prepoznat u <i>Who's who in France</i>		7,8%
	V5: Nije prepoznat u <i>Who's who in France</i>	6,2%	
	V10: Pisac/izdavač		3,1%
	V10: Novinar	2,6%	
	V13: <i>La Croix</i>	1,9%	
Svojstva i pozicije u intelektualnom polju	V14: Osrednji	8,2%	
	V14: Visok		5,5%
	V15: Prepoznat u <i>Le Petit Larousse</i>		4,3%
	V16: Prepoznat u „Rečniku...“		7,8%
	V16: Nije prepoznat u „Rečniku...“	1,7%	
	V17: Ima biograf. profil na <i>Wiki</i>		1,9%
	V17: Nema biograf. profil na <i>Wiki</i>	7,1%	
	V18: Nijedno citiranje/pominjanje u <i>Le Monde</i> -u	7,1%	
V18: Od 16 do 50 citiranja/pominjanje		1,7%	
V18: Od 51 do 100 citiranja/pominjanja		2,6%	
V18: Više od 101 citiranja		4,9%	
V21: Izdanje renomirane izd. kuće		5,1%	
Ukupno		88,2%	

Grafik. br. 2: Polemički prostor francuskih intelektualaca (1991–1999). Pojedinci.

Na osnovu uvida u modalitete koji učestvuju u konstrukciji obe ose, AVP nam je pomogla da utvrdimo da osa 1, tj. horizontalna osa, primarno prikazuje strukturu globalnog kapitala, odnosno raznih delatnih kapitala koji uslovljavaju blizinu i udaljenost položaja dejstvenika u odnosu na francusko polje moći, dok dimenzija koja fundamentalno deli osu 2 jeste manje ili veće posredovanje „kapitala intelektualnog renomea/poznatosti“, odnosno simboličkog kapitala (grafik br. 1). Detaljna sociološka analiza svakog od modaliteta i opozicija jasno vidljivih na prikazanom grafiku, podrazumevala je konsultaciju obimne sociološke i istoriografske građe koja nam je pomogla da utvrdimo socijalno značenje činjenice da je npr. neka od tretiranih individua bila student u domenu društvenih i humanističkih nauka, ili ekonomije i prava; da je zaposlena na *Sciences Po* u Parizu ili na Univerzitetu Paris 8; da radi kao novinar u *Le Monde* ili u *L'Humanité*, da je po profesiji državni funkcioner ili pisac/izdavač; da je bio deo sistema francuskih

„velikih škola“ ili je samo završio neki od univerziteta; da je studirao u Parizu ili u nekom gradova provincije; da je prepoznat u *Who's Who in France* ili nije, itd. Sve su ovo, naime, sociološki indikatori blizine, odnosno distance od polja moći¹⁴.

Na osnovu dobijenih rezultata uz pomoć AVP videli smo dakle da je horizontalna osa ta koja u najvećoj meri učestvuje u izgradnji istraživanog polemičkog prostora. Štaviše, s obzirom da ona objašnjava 47% varijansa u uzorku, što je skoro 2,5 puta više od ose 2, nesumnjivo je da kvalitativno najvažnije opozicije u konstruisanom prostoru nalazimo upravo na osi 1. Zbog toga smo primat u objašnjenju odnosa snaga u „pozicionom ratu“ (Antonio Gramsci) dali opozicijama koje se produkuju na horizontalnoj osi (koja nam daje informacije o strukturi globalnog kapitala), dok smo Osu 2 – koja je primarno izraz rasepa u pogledu volumena „kapitala intelektualne poznatosti“ – tretirali kao pomoćni indikator. Upravo iz tog razloga ključni rasep u prostoru je utemeljen u strukturnim opozicijama između dominantnih dejstvenika koji naseljavaju region sa desne strane ose 1 i čine hegemoni blok, i one sa leve strane – dominirane – okupljene unutar nečega što bismo figurativno mogli nazvati „kontra-hegemonim blokom“ (iako, kako smo u daljoj analizi videli, još uvek ne deluje kao blok u gramšijanskom značenju tog pojma). Interesantno je primetiti da opozicije na ovoj Osi manje-više korespondiraju dvema frakcijama buržoazije o kojima govori P. Burdije, tj. preciznije, radi se o intelektualnim frakcijama koje su u velikoj meri homologne Burdijeovim frakcijama buržoazije.

U ovom radu nemamo dovoljno prostora za detaljniju prezentaciju sociološke analize koja nam je pomogla da kao dimenziju koja razdvaja pojedince na horizontalnoj osi izdvojimo upravo blizinu, odnosno udaljenost od polja moći, ali radi ilustracije navešćemo recimo karakteristike tri diskriminatorne varijable iz našeg primera: „studijski domen“, „biti deo sistema velikih škola“ i „prisustvo u godišnjaku *Who's who in France*“. Sociološka istraživanja koje su sprovodili P. Burdije i njegovi saradnici 1970-ih i 1980-ih godina npr. jasno pokazuju da studenti koji upisuju fakultete prava i ekonomije – koji vode profesijama koje su na višem rangu u ekonomskoj hijerarhiji – češće dolaze iz dominantne klase, odnosno iz njenih frakcija koje poseduju jači ekonomski kapital, nego što je to slučaj sa studentima književnosti, društvenih i humanističkih nauka. Oni su tako zaključili da univerzitetsko polje svojim funkcionisanjem reprodukuje zakone selekcije koji su konstitutivni i unutar polja moći. Pored toga, P. Burdije u „Državnom plemstvu“ – a isto potvrđuju i drugi sociolozi koji su izučavali društvene nejednakosti u posleratnoj Francuskoj – izvodi čvrste korelacije između strukture globalnog društvenog prostora i strukture obrazovanja, ali i, naročito, između polja moći i polja velikih škola. Najzad, sociolozi F. Denor (François Denord), P. Lanjo-Imone (Paul Lagneau-Ymonet) i S. Tin (Sylvain Thine) prisustvo u biografskoj enciklopediji *Who's who in France* jasno navode kao jedan od ključnih indikatora pripadnosti francuskom polju moći (up. Denord et al, 2011).

U najkraćem, kako smo utvrdili u kvalitativnoj sociološkoj analizi, horizontalna osa suprotstavlja pojedince koji su bliži francuskom polju moći (dominantne) i one koji su od njega udaljeni (dominirane). Prvi su dominantni

14 Polje moći, kao „polje nad poljima“, objedinjuje dominantne dejstvenike, odnosno glavne posednike raznolikih vrsta legitimiteta unutar glavnih društvenih polja u poziciono već strukturisanom društvenom prostoru (up. Bourdieu, 1971).

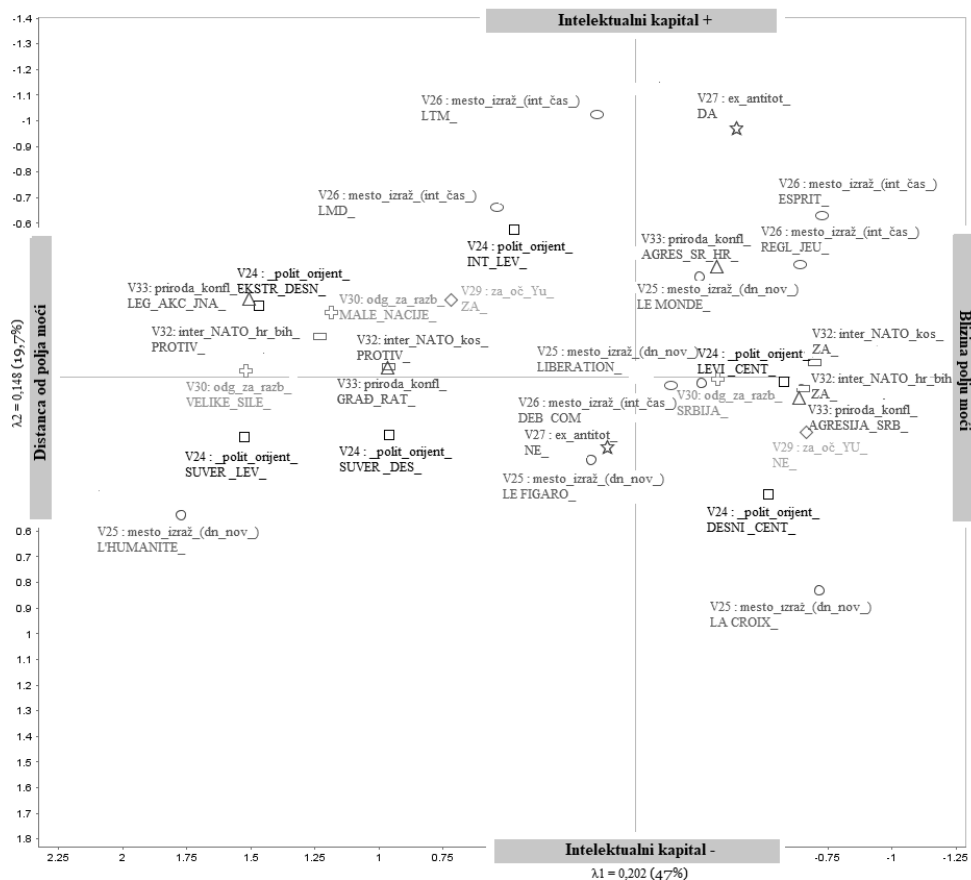
jer imaju socio-demografska svojstva koja im osiguravaju posjedovanje delatnih oblika kapitala u društvenom prostoru, što im omogućuje da u „pozicionom ratu“ zauzimaju položaje bliže polju moći, dok su drugi dominirani, jer ih struktura i volumen posjedovanih operativnih kapitala udaljava od polja moći. Direktni ili posredni indikatori konstruisanih varijabli i modaliteta su nam potvrdili da dominantni imaju tendenciju da poseduju nasleđeni kulturni i ekonomski kapital, kapital medijske moći, kapital obrazovne moći, kapital naučne i univerzitetske moći, odnosno kapital profesionalne moći, kao i, naročito, kapital ekonomske i političke moći. Osim toga, grafik br. 1 – koji nam daje vizuelni prikaz individualnih pozicija u polemičkom prostoru – jasno potvrđuje ne samo da je socijalna distanca između pojedinaca unutar hegemonog bloka manja, tj. da je on kompaktniji i manje razuđen, nego i da se odnos između dominantnih i dominiranih ne svodi samo na simboličku dominaciju, već je pojačan i dominacijom u vidu brojnosti i vidljivosti. Drugim rečima, pojedinci u desnom regionu su socijalno moćniji, imaju pristup većim medijima, stručnim časopisima i renomiranim izdavačkim kućama, više pišu o jugoslovenskoj krizi i, napokon, znatno su brojniji. Dakle, predstavljene informacije nam otkrivaju ključne mehanizme i oružja koji omogućuju dominantnima da u „pozicionom ratu“ ostvare dominaciju unutar konstruisanog polemičkog prostora.

Kada, pak, u analizu uključimo i osu 2, odnosno dimenziju „kapital intelektualnog renomea“, tj. simbolički kapital u intelektualnom polju, hegemoni i „kontra-hegemoni“ blok se može nijansirati tako da unutar njih možemo utvrditi postojanje dominantne i dominirane frakcije. U tom smislu, izdvojili smo postojanje četiri grupacija, koje smo imenovali kao: „dominantni-dominantni“, „dominantni-dominirani“, „dominirani-dominantni“ i „dominirani-dominirani“. „Dominantni-dominantni“, tako, predstavljaju ubedljivo najmoćniju grupu u konstruisanom prostoru: oni su blizu polja moći i dotirani su jačim volumenom „kapitala intelektualnog renomea“. U ovom regionu imamo npr. koncentraciju intelektualaca koji su: studirali na nekom od pariskih univerziteta; po profesiji univerzitetski radnici i političari; prepoznati od strane *Who's Who in France*; predavači na Sciences Po-u i EHESS-u; imaju prepoznati u „Rečniku...“ i u *Le Petit Larousse* itd. Sa dominiranom frakcijom u okviru hegemonog bloka, tj. „dominantnima-dominiranim“ isti dele osobenost da su stekli diplomu na jednoj od „škola moći“ (ukoliko je neki modalitet na granici između dva prostora, ili sasvim blizu granice, znači da predstavlja svojstvo koje podjednako dele intelektualci sa obe strane granice). Kod ovih potonjih, pak, postoji tendencija da su: studirali ekonomiju i upravljanje, kao i prava i političke nauke; po profesiji državni funkcioneri i novinari; zaposleni u dnevnicima poput *Le Monde*, *Libération* i *La Croix* itd. Drugim rečima, njih karakteriše blizina polju moći, ali i slabiji volumen simboličkog kapitala u „intelektualnom polju“.

Sa druge strane, kada je reč o „dominiranim-dominantnima“ – odnosno o dominantnoj frakciji unutar „kontra-hegemonog bloka“ – tu vidimo koncentraciju intelektualaca koji su: rođeni pre 1925. godine; studirali književnost i jezike, odnosno društvene i humanističke nauke; studirali na nekom od stranih univerziteta; po profesiji pisci/izdavači; zaposleni u izdavačkoj kući ili u nekoj od stručnih revija; zaposleni na Univerzitetima Pariz VIII i Pariz X itd. Njih, u najkraćem karakteriše činjenica da su udaljeni od polja moći, ali da poseduju jak

simbolički kapital u intelektualnom polju. Oni sa najmanje moćnom grupom u konstruisanom polemičkom prostoru, odnosno sa „dominiranima-dominiranima“, dele svojstvo da nisu bili deo sistema „škola moći“. Taj deo regiona unutar kontra-hegemonog bloka koncentriše individue koje su: ženskog pola; studirale na nekom od univerziteta u provinciji; po profesiji funkcioneri NVO-a i novinari; osrednjeg profesionalnog statusa; nisu prisutne u *Who's Who in France*; nemaju biografsku stranicu na Vikipediji, nisu prepoznate u „Rečniku...“ ni u *Le Petit Larousse*; nijednom nisu citirane/pominjane u *Le Monde*-u itd. Oni su, dakle, ujedno i udaljeni od francuskog polja moći, ali i deprivirani od intelektualnog kapitala.

Grafik. br. 3: Polje francuskih intelektualaca (1991–1999). Prostor političkih dispozicija i „zauzimanja pozicija“ (dopunske varijable)

Puni nazivi varijabli i modaliteta na grafiku br. 2: V24: Politička orijentacija – ekstremna desnica, suverenistička desnica, desni centar, levi centar, suverenistička levica, internacionalistička levica; V25: Dnevne novine u kojima su objavljivani tekstovi – Le Monde, La Croix, Libération, Le Figaro, L’Humanité; V26: Intelektualni časopisi u kojima su objavljivani tekstovi – Esprit, La Règle du jeu, Débat i Commentaire, Les Temps modernes, Le Monde diplomatique; V27: Bili deo antitotalitarnog tabora: da, ne; V30: Glavna odgovornost za razbijanje Jugoslavije – Srbija, „male nacije“, velike sile; V32: Intervencija NATO u Hrvatskoj i BiH – da, ne; V32: Intervencija NATO u vreme krize na Kosovu – da, ne; V33: Definicija prirode konflikta: agresija Srbije, agresija Srbije i Hrvatske na BiH, građanski rat, legitimna akcija JNA.

Najzad, kada smo na isti grafik projektovali dopunske varijable, utvrdili smo jasnu korelaciju između objektivnih pozicija intelektualaca, njihovih najopštijih političkih dispozicija i zauzimanja pozicija u vezi s debatom o Jugoslaviji. Na tom tragu, u pogledu dispozicija, vidimo vrlo jasne strukturne opozicije između hegemonog i „kontragemonog bloka“ na osi 1. U pogledu političkih senzibiliteta intelektualaca iz uzorka, opozicije se izražavaju primarno između onih koji su na nivou globalnog društva predstavljali dominantne struje u idejno-političkom univerzumu 1990-ih, zaštitnike etabliranog poretka – odnosno levi i desni centar – i, s druge strane, svih ostalih koji su osporavali tu dominaciju. Takođe, na istom grafiku možemo da uočimo i to da intelektualci koji pripadaju hegemonom bloku imaju tendenciju da tekstove objavljuju u dnevnicima kao što su *Le Monde*, *Libération* i *La Croix*, dakle najvećim i najprodavanijim dnevnicima u Francuskoj krajem XX veka, dok se na sasvim suprotnim pozicijama pojavljuje komunistički *L'Humanité*. U najkraćem, rečeni grafik nam pokazuje da je politički senzibilitet pojedinaca koji u konstruisanom polemičkom prostoru zauzimaju objektivne pozicije koje su bliže francuskom polju moći blizak dominantnim ideološkim strujama 1990-ih godina, kao i da isti primarno objavljuju tekstove u dnevnim novinama i u „intelektualnim časopisima“ koji – uz određene razlike u nijansama – produkuju i reprodukuju hegemonu ideologiju, odnosno levi i desni centar.

Takođe, pošto smo na konstruisani polemički prostor projektovali varijable koje se tiču konkretnih pozicija u debati o Jugoslaviji, u okviru hegemonog bloka smo videli koncentraciju intelektualaca koji su bili protiv očuvanja Jugoslavije kao zajedničke države Južnih Slovena; koji su videli Srbiju kao najodgovorniju državu za konflikt na Balkanu; koji su isti definisali kao „srpsku agresiju“ ili kao „srpsko-hrvatsku agresiju“; i koji su bili za vojni napad Zapada na srpske položaje u Hrvatskoj i u BiH, odnosno na Srbiju i Crnu Goru. Upravo ovi intelektualci su dominirali debatom o Jugoslaviji u francuskom polju javnosti. Sa druge strane, intelektualci koji su bili dominirani u „jugoslovenskoj aferi“, insistirali su na tezi da Jugoslaviju treba očuvati; da su za njeno razaranje najodgovornije zapadne sile ili „male nacije“; da se radi o građanskom ratu u kome svaka od strana koja u njemu učestvuje ima određenu odgovornost u tome; i da NATO ne treba da se meša u građanski rat. Ovi dejstvenici su ujedno bili idejno-politički bliski dominiranim – izrazito raznolikim i međusobno uglavnom snažno suprotstavljenim – političkim strujama 1990-ih, a objavljivali su tekstove u dnevnicima i u „intelektualnim časopisima“ koji su sistemski dovodili u pitanje etablirani poredak: *L'Humanité*, *Les Temps Modernes* – koji, kao i *Le Figaro*, takođe zauzima jednu više posrednu poziciju između dva bloka – i *Le Monde diplomatique*. U najkraćem, osnovni rasep u francuskom intelektualnom polju se dešava između intelektualaca koji su tokom 1990-ih bili bliski državnom vrhu, tj. levom i desnom političkom centru i njegovoj viziji ne samo događaja u Jugoslaviji, nego i društvenog sveta uopšte, i s druge strane, heterodoksnih intelektualaca koji su osporavali takvu viziju, ali iz različitih, uglavnom radikalno suprotstavljenih, perspektiva: od krajnje desnice do krajnje levice.

Zaključak

U radu smo predstavili jedan konkretan primer koji nam jasno pokazuje naučnu korist upotrebe AVP u sociologiji. Recimo, upravo zahvaljujući AVP smo saznali da „dominantni-dominirani“, čija je karakteristika slabiji volumen intelektualnog kapitala ali i relativna blizina polju moći, dominiraju u debati nad „dominiranima-dominantnima“, koji su nosioci veće količine kapitala intelektualnog renomea, ali su i ujedno udaljeni od polja moći. To nam empirijski potvrđuje do sada uglavnom teorijski branjenu spoznaju – u najčešće istorijsko-političkim analizama odnosa između medijskog i državnog polja – da indikator da je određeni dejstvenik blizak polju moći važnija za odnose dominacije i unutar intelektualnog polja nego da poseduje veliku količinu intelektualnog kapitala. Ovde je važno naglasiti da ono što vidimo na prezentovanim graficima predstavlja jedan oblik naučne i vizuelne redukcije kompleksne društvene stvarnosti koji nam pre svega pomaže da utvrdimo određene stabilnosti u proučavanom polemičkom prostoru. Iza tih stabilnosti i naizgled izrazito krutih struktura svakako se nalaze individue, koje imaju određenu slobodu u delanju, neretko prave „neočekivane pokrete“, odnosno mogu da delaju i kao „disidenti“ u odnosu na sopstvene habituse i u odnosu na objektivne pozicije koje zauzimaju u društvenom prostoru i u intelektualnom polju. Drugim rečima, kao što, posmatrajući određenog čoveka, kao laici, „na prvu loptu“, najčešće vidimo pojavnu stabilnost, dok nam doktor ne otkrije unutrašnje pokrete njegovih organa, pa i određene disfunkcije, tako i u slučaju društvenih nauka generalno – kao i ove proučavane problematike posebno – tek zahvaljujući kvalitativnoj analizi možemo da uočimo svu kompleksnost i unutrašnje protivurečnosti unutar strukture utvrđenih odnosa. U tom smislu, kada govorimo o AVP govorimo pre svega o istraživačkom oruđu koje može – i u biti jeste – sasvim komplementarno sa kvalitativnim teorijskim pristupima. Na tom tragu smo i mi objektivistički i više statički ulog u analizi, koji je izveden zahvaljujući AVP, dopunili socio-istorijskom analizom i analizom diskursa proučavanih intelektualaca. Ipak, za razliku od analize sadržaja, diskurs analize ili kritike ideologije npr, čije samostalno korišćenje može da nam pomogne da utvrdimo opšte argumentativne karakteristike i njihovu prirodu, pa čak i brožčani odnos suprotstavljenih pojedinaca (u slučaju kvantitativne analize sadržaja npr), AVP je važna i, rekli bismo neizbežna, jer nam obezbeđuje vrlo precizna statistička oruđa kako bismo otkrili ključne društvene mehanizme i oružja koji omogućuju dominantnima da ostvare i konzerviraju dominaciju unutar određenog društvenog polja.

Literatura

- Birešev, Ana. 2014. *Orionov vodič: otkrivanje dominacije u sociologiji Pjera Burdijea*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Boltanski, Luc i Elisabeth Claverie. 2007. *Du monde social en tant que scène d'un procès*, u: Offenstadt, Nicolas i Stéphane Van Damme (ur.), *Affaires, scandales et grandes causes: De Socrate à Pinochet*. Paris: Stock.

- Bonnet, Philippe. 2015. Chapitre 2. Pour une histoire sociale de l'analyse des données, u: Lebaron, Frédéric i Brigitte Le Roux (ur.), *La méthodologie de Pierre Bourdieu en action*. Paris: Dunod.
- Bourdieu, Pierre. 1971. Genèse et structure du champ religieux. *Revue française de sociologie*, god. 12, br. 3: str. 295-334.
- Bourdieu, Pierre. 1976. Le champ scientifique, *Actes de la recherche en sciences sociales*, br. 2/3: 88-104.
- Bourdieu, Pierre i Monique de Saint Martin. 1978. Le patronat, *Actes de la recherche en sciences sociales*, br. 20/21: 3-82.
- Bourdieu, Pierre. 1979. *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Minit.
- Bourdieu, Pierre. 1984. *Homo Academicus*. Paris: Minit.
- Bourdieu, Pierre. 1986. La force du droit. Éléments pour une sociologie du champ juridique. *Actes de la recherche en sciences sociales*. br. 64: 5-19.
- Bourdieu, Pierre. 1989. *La Noblesse d'État. Grandes écoles et esprit de corps*. Paris: Minit.
- Bourdieu, Pierre i Rosine Christin. 1990. La construction du marché. Le champ administratif et la production de la politique du logement. *Actes de la recherche en sciences sociales*. br. 81/82: 65-85.
- Bourdieu, Pierre. 1992. *Les Règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*. Paris: Le Seuil.
- Bourdieu, Pierre. 1996. *Sur la télévision*. Paris: Raisons d'agir.
- Bourdieu, Pierre. 1999. Une révolution conservatrice dans l'édition. *Actes de la recherche en sciences sociales*. br. 126/127: 3-28.
- Bourdieu, Pierre: 2001. *Science de la science et réflexivité*. Paris: Raison d'agir.
- Champagne, Patrick. 2008. *Pierre Bourdieu*. Paris: Les Essentiels Milan.
- Cvetičanin, Predrag i Mihaela Popescu. 2011. The Art of Making Classes in Serbia. *Poetics*, br. 39: 444-468.
- Cvetičanin, Predrag. (ur.). 2012. *Social and Cultural Capital in Serbia*. Niš: Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe.
- Cvetičanin, Predrag; Ivana Spasić i Danijela Gavrilović. 2014. Strategies and tactics in social space: The case of Serbia. *Social Science Information*, vol 53, br. 2: 213-239.
- Cvetičanin, Predrag; Iliana Mangova i Nenad Markovikj. 2015. *A Life for Tomorrow: Social Transformations in Southeast Europe*. Skopje: Grafostil.
- Denord, François; Paul Lagneau-Ymonet i Sylvain Thine. 2011. Le champ du pouvoir en France. *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. 190: 24-57.
- Duval, Julien. 2006. L'art du réalisme. *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. 161-162: 96-195.
- Duval, Julien. 2013. „L'analyse des correspondances et la construction des champs“, *Actes de la recherche en sciences sociales*, Vol. 200, 2013, str. 110-123.
- Gibson, David R. 2005. Taking Turns and Talking Ties: Networks and Conversational Interaction. *American Journal of Sociology*, vol. 110, br. 6: 1561-1597.

- Greenacre, Michael. 2007. *Correspondence Analysis in Practice*. Abingdon-on-Thames: Taylor & Francis Group.
- Hjellbrekke, Johs. 2019. *Multiple Correspondence Analysis for the Social Sciences*. Abingdon-on-Thames: Taylor & Francis Group.
- Kumbasar, Ece; Rommey A. Kimball i William H. Batchelder. 1994. Systematic Biases in Social Perception. *American Journal of Sociology*, vol. 100, br. 2: 477–505.
- Lebaron, Frédéric. 1997. La dénégation du pouvoir. Le champ des économistes français au milieu des années 1990. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, vol. 119: 3–26.
- Lebaron, Frédéric i Brigitte Le Roux. 2013. Géométrie du champ. *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. 200:106–109.
- Lebaron, Frédéric. 2015. L'espace social. Statistique et analyse géométrique des données dans l'œuvre de Pierre Bourdieu, u: Lebaron, Frédéric et al. (ur.). *La méthodologie de Pierre Bourdieu en action*. Paris: Dunod.
- Lebart, Ludovic; Alain Morineau i Marie Piron. 1995. *Statistique exploratoire multidimensionnelle*. Paris: Dunod.
- Levi Martin, John. 2003. What Is Field Theory?. *American Journal of Sociology*, vol. 109, br. 1: 1–49.
- Perrineau, Pascal; Jean Chiche; Brigitte Le Roux i Henry Rouanet. L'espace politique des électeurs français à la fin des années 1990. Nouveaux et anciens clivages, hétérogénéité des électorsés. *Revue française de science politique*, vol. 50, br. 3: 463–488.
- Renisio, Yann i Rémi Sinthon. 2014. L'analyse des correspondances multiples au service de l'enquête de terrain. Pour en finir avec le dualisme quantitatif/qualitatif. *Genèses*, vol. 4, br. 97: 109–125.
- Rouanet, Henry i Brigitte Le Roux. 1993. *Analyse des données multidimensionnelles. Statistique en Sciences Humaines*. Paris: Dunod.
- Sapiro, Gisèle. 1996. La raison littéraire. *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. 111–112: 3–35.